

УДК 398.341:697.2(477.41/42)“06/19”

ВІДКРИТЕ ВОГНИЩЕ В СИСТЕМІ ОПАЛЕННЯ СТАЦІОНАРНОГО ЖИТЛА ПОЛІЩУКІВ

Роман РАДОВИЧ

Інститут народознавства НАН України,
відділ історичної етнології
проспект Свободи 15, Львів 79000, Україна

На основі етнографічного матеріалу, зібраного на Поліссі, розглядається проблема використання відкритого вогнища як єдиного чи альтернативного (при наявності печі) опалювального пристрою у житлі українців. Акцентовано увагу на його конструктивних особливостях, місці розташування у житловій камері, основних функціях. Простежено генетичний зв'язок відкритого вогнища з освітлювальними пристроями поліщуків. Зроблено спробу з'ясувати використання відкритого вогнища у стаціонарному житлі на теренах України впродовж VII – поч. XX ст.

Ключові слова: етнологія, Полісся, житло, піч, відкрите вогнище, “посвіт”.

До недавнього часу у середовищі етнологів та археологів побутувала думка, відповідно до якої вариста піч розглядалась як єдиний традиційний опалювальний пристрій у стаціонарному житлі як українців, так й усіх східних слов'ян¹. Уперше в українській етнологічній науці цей стереотипний постулат поставив під сумнів відомий український вчений Роман Сілецький. Підставою для цього стали польові матеріали, зібрані дослідником в останньому десятилітті XX ст. на теренах Середнього Полісся України. Зокрема, у 1997 р. у с. Копищі (Олевський р-н, Житомирської обл.) зафіксовано унікальну інформацію, яка засвідчила факт застосування у стаціонарному житлі відкритого вогнища як єдиного опалювального пристрою².

Подальші пошукові роботи, що полягали в зборі польового матеріалу та аналіз відповідної літератури дозволили вченому розширити фактологічну базу щодо використання у житлі поліщуків подібного пристрою. Зокрема, крім вищезгаданої інформації із с. Копища, Р. Сілецький наводить перекази мешканців із кількох населених пунктів Західного Полісся (Борове, Кухче, Морочне, Серники, Дубчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.³) та зі сіл

¹ Сілецький Р. До питання про відкрите вогнище як опалювальний пристрій народного житла на Правобережному Поліссі / Роман Сілецький // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1999. Вип. 34. С. 496.

² Там само.

³ Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся (конструктивно-функціональний та світоглядний аспекти) / Роман Сілецький // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2008. Вип. 43. С. 141, 142.

Верпи⁴ і Можарів⁵ (Овруцького р-ну Житомирської обл.), записані коростенським краєзнавцем Миколою Брицуном-Ходаком, а також матеріали польського архітектора Збігнева Дмоховського, що торкаються сіл Переброди (Дубровицького р-ну Рівненської обл.) та Хоромська (нині Столинський р-н Брестської обл. Республіки Білорусія)⁶. Таким чином дослідник дійшов висновку, що хоча в XIX – на поч. XX ст. основним опалювальним пристроєм для народного житла мешканців Середнього та Західного Полісся була вариста піч, тут, до поч. XX ст. включно, спорадично побутувало й відкрите вогнище як єдиний і основний опалювальний пристрій, унаслідок чого “[...] *генезис та еволюція системи опалення традиційного житла поліщуків (ширше – українців як етносу) мали такі ж закономірності як і в інших слов’янських народів: від наземного примітивного відкритого вогнища до варистої печі*”⁷. Водночас, як зазначає автор, низка питань спровокованих висновками роботи, унаслідок незадовільного стану джерельної бази, залишається поки що без відповіді⁸. Власне на вирішення деяких із них ми звернемо увагу у нашій розвідці.

Передовсім зазначимо, що згадки про відкрите вогнище як основний і єдиний опалювальний пристрій у стаціонарному житлі поліщуків нам теж вдалося здобути (як безпосередньо від очевидців, так і опосередковані, почерпнуті етнофорами з переказів старшого покоління) в окремих населених пунктах Західного та Середньогно Полісся. Такі ж дані зафіксував і старший науковий співробітник Львівського музею народної архітектури та побуту Сергій Ципишев. Здобути фактологічні матеріали, зважаючи на їх унікальність вважаємо за необхідне процитувати дослівно, оскільки вони підтверджують, а почасти й доповнюють дані попередніх дослідників: “У селі були курни і хати... дим виходив через прочинені двері... це в стелі прорізали дирку на дим. Коли був вітер, то дим задувало в хату. В курній хаті не було ні клопів ні блох. В тій хаті не було печі, посеред хати було вогнище... воно було прямо на землі”⁹; “Колись бачив одну хату... на неї казали – курна хата. Посеред хати зроблений подок, на ньому кладуть огонь. Над ним – димоход з порохнавої колоди, виведений понад дах. Хата була низька... з круглого дерева. Була вкрита

⁴ Записано М. Брицун-Ходаком у с. Верпі Овруцького р-ну Житомирської обл. від Дрозда Миколи Івановича, 1898 р. народж (див.: *Брицун-Ходак М. Літописна земля древлян. Археологія. Історія. Етнографія / Микола Брицун-Ходак. Коростень, 2002. С. 335, 336*).

⁵ Записано М. Брицун-Ходаком у с. Можарах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Можаровського Каленика Євсійовича, 1900 р. народж. (див.: Там само. С. 331, 335, 336).

⁶ *Dmochowski Z. Sprawozdanie ze studjów nad poleskiem budownictwem drzewnem w r. 1934–35 / Zbigniew Dmochowski // Biuletyn historii sztuki i kultury. Warszawa, 1935. R. 3. S. 316, 326–327 (Rys. 17 c).*

⁷ *Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся... С. 182.*

⁸ Там само. С. 145, 182.

⁹ Записано у с. Сварині Володимирецького р-ну Рівненської обл. 25. 07. 2009 р. від Василюка Михайла Семеновича, 1928 р. народж.

соломою чи черетом”¹⁰; “Колись були курні хати. Посеред хати клали вогонь, над ним – в стулі дирка. Над столою комин з вижолобленої колоди”¹¹; “Серед хати вогнище на постаменті (на подку) піднятому над землею. Зверху висів мєшок... в нього тягне дим. Як напалили, то мєшок зв’язували”¹²; “Були курніє хати, вони не мали столі. Посередині хати – костьор... [піднятий] над землею на двадцять-тридцять сантиметрів... Таке бачив в одній хаті... це зробили після 1914 року”¹³; “Були курніє хати... на землі ємка... щєбінь, засипали піском і там клали вогонь, посередині хати”¹⁴; “Були хати, де печі не було – горів вогонь. Вогонь клали на основі. Основу робили так, як пудпич для печи, а склепу не було... на поді горів вогонь. Стояло воно там де має бути піч. У такій хаті на один метр від току диму нема, а далі – дим. У стулі була півкругла (як півмісяць) дирка на вихід диму. Таку хату називали курна хата. Висота такої хати була дєсь два шіздєсят [метра]... Пудпич робили з дерева. Робили дві стєнки (паралельні до порогової стіни. – Р. Р.)... по дві деревини з’єднані тиблями, [на це] настєляли дерев’яний під. На черєнь... пісок і камінь, а зверху – сирий кірпич, мастили глиною”¹⁵; “Були давні хати, де був горєн – кам’яна піч без склепу. Над ним пристєсовували трубу на вихід диму”¹⁶; “Батько розказував... родився [в хаті]. Була хата-курніца. На середині стулі була дирка, яку засували кришкою, кришка ходила в пазах (за принципом волокового вікна. – Р. Р.). Вогонь клали на платформі... висока вісімдєсят сантиметрів. З трьох боків [платформи] були бортики. Спереду бортика не було, щєб вибирать попіл. Платформу робили тільки з глини. Платформа була майже посеред хати. Ця хата була дуже стара, мала сто п’ятдєсят–двісті лєт...”¹⁷; “Батько розказував, щє виріс у хаті, в якій не було печі. Посередині, на землі клали вогонь. Над ним до стулі був

¹⁰ Записано у с. Малі Тєлковичі Володимирєцького р-ну 30. 07. 2009 р. Рівнєньської обл. від Мандзіка Федора Івановича, 1927 р. народж.

¹¹ Записано у с. Степангород Володимирєцького р-ну Рівнєньської обл. 6. 08. 2009 р. від Мєльника Романа Дмитровича, 1939 р. народж.

¹² Записано у с. Іванчиці Зарічнєньського р-ну Рівнєньської обл. 24. 07. 2010 р. від Ломако Гаврила Григоровича, 1920 р. народж.

¹³ Записано у с. Лотниця Зарічнєньського р-ну Рівнєньської обл. 27. 07. 2010 р. від Винничука Василя Івановича, 1929 р. народж.

¹⁴ Записано у с. Нобєль Зарічнєньського р-ну Рівнєньської обл. 3. 08. 2010 р. від Савіча Павла Максимовича, 1923 р. народж.

¹⁵ Записано у с. Сошично Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. 4. 07. 2011 р. від Лошика Степана, 1933 р. народж.

¹⁶ Записано у с. Біловеж Рокитнівського р-ну Рівнєньської обл. 12. 08. 2006 р. від Таргонського Михаїла Матвійовича, 1938 р. народж.

¹⁷ Записано у с. Ремчиці Сарнєньського р-ну Рівнєньської обл. 23. 07. 2008 р. від Воронця Сергія Ілліча, 1948 р. народж.

прикріплений кумин з мішка¹⁸; “Батьки розказували, що були старі хати, де не було печі, а вогонь клали на постаменті посеред хати, а над ним висів мішок з обручем, в стулі була дора¹⁹; “Батько (який помер у 1942 році. – Р. Р.) говорив, що на хуторах бачив хати без печі, у яких посередині [хати] горів вогонь²⁰; “...Посередині [хати] на току костьор горів – вони гріліса... Була труба... дим [ішов] вгору... Труба – в кого яка. [Це] курна хата²¹; “Старі говорили, що колись печі не було, на току клали костьор²²; “Говорили, що колись в селі були курни хати (курні) – в них не було печі, був костьол²³; “На хуторах дальних, в хатах... печі не було... був костьор на току²⁴; “Колись ми жили в дворі в пана. Жили в сусідньому селі Теребожовці (воно відносилось до Білорусії). Кладем огонь на землі і той огонь горить, горить – іде на хату... і одіваєшся і спиш. Огонь на середині хати, под нього клали кусок заліза. Стіни і стеля були чорні. Їсті варили – ставили на жар (хліб пекли в родичів у селі в печі)²⁵.”

Подібний опалювальний пристрій був відомий і на теренах Підляшшя. Як зазначає Р. Сілецький, посилаючись на матеріали польських вчених²⁶, на Люблінському Підляшші відкрите вогнище в житлі як реліктове явище довше затрималося в українських селах²⁷. За матеріалами польської дослідниці Зофії Сташак, у 1903 р. у с. Блотків Дужи Білопідляського повіту було розібрано такий останній пристрій (“припик”) – підвищення збудоване з каменю, на якому розкладали відкрите вогнище. Воно розташовувалось у кутку приміщення, зліва від входу. Дим розходився по хаті, звідки підіймався на горище через отвір (30 x 35 см) у стелі. Готували страву у глиняних горшках приставляючи їх

¹⁸ Записано науковим співробітником Львівського Музею народної архітектури та побуту С. Ципишевим у с. Кривиця Дубровицького р-ну Рівенської обл. 25. 07. 2008 р. від Красушина Опанаска Андрійовича, 1934 р. народж.

¹⁹ Записано С. Ципишевим у с. Кричильськ Сарненського р-ну Рівенської обл. 26. 07. 2008 р. від Конько Палагеї Семенівни, 1939 р. народж.

²⁰ Записано у с. Цепцевичі Сарненського р-ну Рівенської обл. 27. 07. 2008 р. від Бігуна Петра Федоровича, 1919 р. народж.

²¹ Записано С. Ципишевим у с. Зелень Дубровицького р-ну Рівенської обл. 30. 07. 2008 р. від Чудиновича Семена Миколайовича, 1930 р. народж.

²² Записано у с. Залужжя Дубровицького р-ну Рівенської обл. 31. 07. 2008 р. від Котяш Якіма Павловича, 1931 р. народж.

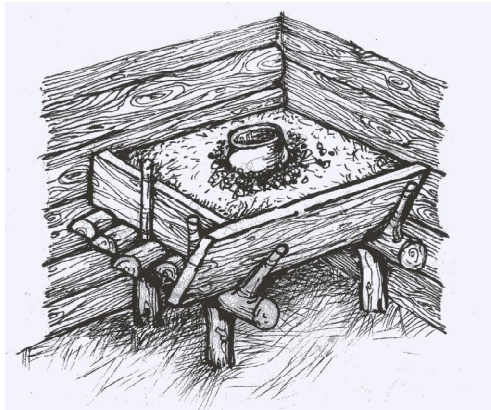
²³ Записано у с. Смородськ Дубровицького р-ну Рівенської обл. 4. 08. 2008 р. від Петрашевича Михаїла Максимовича, 1935 р. народж.

²⁴ Записано С. Ципишевим у с. Селець Дубровицького р-ну Рівенської обл. 5. 08. 2008 р. від Ярмошевича Петра Кондратовича, 1928 р. народж.

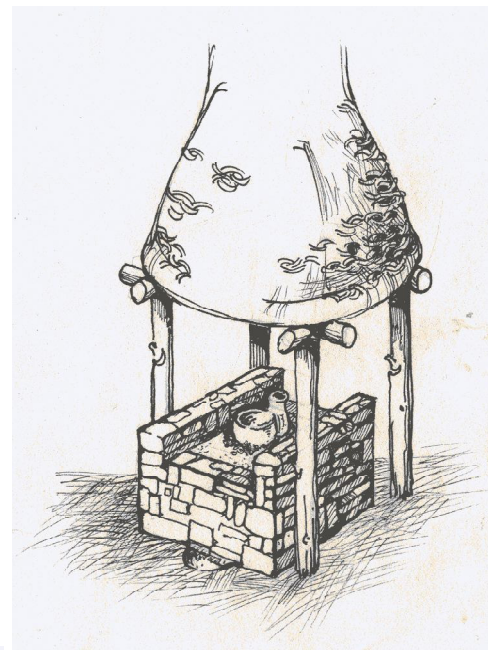
²⁵ Записано С. Ципишевим у с. Городище Дубровицького р-ну Рівенської обл. 06. 08. 2008 р. від Турович Любові Степанівни, 1930 р. народж.

²⁶ Marczakowa K. Tradycja hałup kurnych i najprymitywniejszych urządzeń ogniowych na terenie woj. Lubelskiego / Krystyna Marczakowa // Studia i Materiały Lubelskie (etnografia). Lublin, 1967. T. 2. S. 172–175.

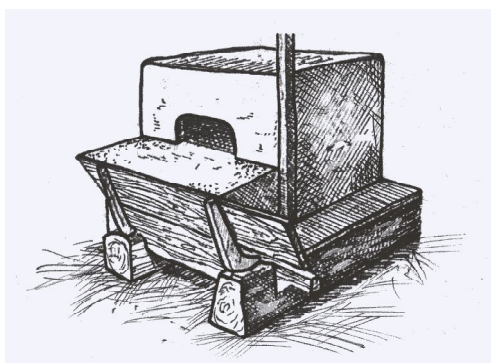
²⁷ Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся... С. 143.

1. Відкрите вогнище (“горно”) у с. Можари Овруцького р-ну Житомирської обл. (реконструкція автора за матеріалами М. Брицуна-Ходака)

2. Відкрите вогнище (“горен”) у с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл. (реконструкція автора за матеріалами Р. Сілецького)

3. Давня кутна піч у с. Хіночі Володимирецького р-ну Рівненської обл. (реконструкція за К. Мошинським)

просто до вогнища²⁸. Перекази про відкрите вогнище відомі також із Замосцького і Володавського повітів, де респонденти старших вікових груп пригадували як колись сідали і розмовляли навколо вогнища, (як зазначає автор, підвищення, очевидно, було значно відсунене від кута й невисоке, оскільки через нього, забавляючись, перестрибували діти)²⁹.

Нагадаємо, що на теренах Полісся відкрите вогнище розташоване посередині приміщення, використовували й для опалення тимчасового житла (“зимніх (зимових*) куренів”)³⁰. Причому воно теж могло бути розташоване на долівці³¹, чи підняте на платформі: невисокий (1–2 вінці) зруб із земляною засипкою всередині³² чи зруб-чотиристінок із розміром сторін приблизно 1,5 x 1,5 м і заввишки 0,5–0,7 м, заповнений піском і глиною і вкритий зверху шаром глини, яку добре утрамбовували і вирівнювали з верхнім вінцем³³ тощо.

Своєрідне відкрите вогнище поліщуки використовували також для обігрівання “стебки” (теплої комори, розташованої в складі житлового зв’язку чи окремо), яка призначалась для зберігання коренеплодів та інших теплолюбних продуктів харчування. У холодну пору року це приміщення зазвичай обігрівали при допомозі жару (“грані”), який набирали у хатній печі і заносили у відрі чи іншій посудині у “стебку”. Посудину із жаром розташовували переважно навпроти входу на відстані 0,7–1,0 м від нього (її підвішували до сволака чи встановлювали на долівці)³⁴. Часом “грань” висипали у невеличку ямку в долівці (“жаровню”, “дучку”), розташовану приблизно посередині приміщення (інколи вимощену каменем)³⁵. Відомий й інший варіант розташування обігрівальних пристроїв у

²⁸ Staszczak Z. Budownictwo chłopskie w województwie Lubelskiem (w XIX i XX wieku) / Zofia Staszczak. Wrocław, 1963. Т. XXIV. S. 172.

²⁹ Ibid.

*“Зимні курені”, на відміну від “літніх куренів” (які використовували лише в теплу пору року), замешкувались поліщуками і взимку.

³⁰ Радович Р. Тимчасове житло Поліщуків / Роман Радович // Народознавчі Зошити. Львів, 2006. № 3–4. С. 485–487.

³¹ Радович Р. Тимчасове житло Поліщуків... С. 485–487; Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків (типи опалювальних пристроїв, їх конструктивні особливості, звичаї та повір’я) / Роман Сілецький // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 1999. Вип. 2. Овруччина. 1995. С. 128.

³² Свирида Р. Обладнання традиційного житла Правобережного Полісся / Раїса Свирида // Народна творчість та етнографія (далі –НТЕ). Київ, 1979. № 3. С. 56.

³³ Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся... С. 140.

³⁴ Радович Р. Поліська стебка (За матеріалами правобережного Полісся) / Роман Радович // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2001. Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 221.

³⁵ Заглада Н. Из звіту етнографічної експедиції 1934 р. [Упоряд., прим., “Остання експедиція Ніни Заглади. Замість післямови” М. Глушка] / Ніна Заглада // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2001. Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 473; Радович Р. Поліська стебка... С. 221.

стебках – в куті між пороговою і тильною стінами³⁶. Наприклад, у с. Бігуні (Овруцький р-н Житомирської обл.) у цьому кутку на долівці встановлювали широку дерев'яну скриню з піском, куди насипали жар³⁷, а у с. Левковичах того ж району її заміняв “горен” – невисокий, заввишки 2–3 вінці, заповнений піском зруб. “Горен” складений з “кірпічів”, використовували для обігрівання стебки й у с. Новошепеличах (колишній Чорнобильський р-н Київської обл.)³⁸. Проте, як свідчать дослідники, стебку могли обігрівати не тільки жаром, а й розпалюючи відкрите вогнище³⁹. Таке відкрите вогнище (“рисядник”) ще на поч. ХХ ст. побутувало у теплих коморах Північної Білорусії⁴⁰. Відомий російський учений Олександр Харузін зазначав, що хоча відкрите вогнище у Північно-Західному краї практично забуте, “[...] воно зустрічається... в деяких місцевостях в *кладових* (теплих коморах. –Р. Р.) під назвою *расадник*, *коминок*... Расадник слугує основою для влаштування печі. Але він може ... зберігати й самостійне існування. Таким ми бачимо расадник напр[иклад] у Вітебській губ[ернії] в *істобці-кладовій*, що примикає до сіней з протилежного хаті боку, або напр[иклад] в *кладовій-присіні* у Гродненській губ[ернії]... Тут расадник відповідно зберігає свою першопочаткову натуру *очага*, на якому розводять вогонь [...]”⁴¹.

Відкритим вогнищем, яке розкладали у дворі поблизу хати, поліщуки користувались у теплу пору року для приготування страви. Його розводили безпосередньо на землі чи на невисокому підвищенні. Зчаста вогнище розкладали у “станку” – тимчасовій споруді легкої конструкції (с. Великий Черемель Дубровицького р-н Рівненської обл.) чи під навісом. Поліські “плесаки” (лісосплавники) використовували подібний опалювальний пристрій на плотах. Його функцію міг виконувати дерев'яний ящик (або невисокий зрубик) заповнений піском (с. Цепцевичі Сарненський р-н Рівненської обл.)⁴², чи “подок”, піднятий на невисокій платформі. Розповідь про цікавий конструктивний варіант такого вогнища (“горна”) нам вдалося записати у с. Малі Телковичі (Володимирецький р-н Рівненської обл.): “*Плесаки на плотах робили будки. Перед будками робили горно – викладали з дерну: на плоту стелили трохи голля з лози, на*

³⁶ Бломквист Е. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов: поселения, жилища и хозяйственные строения / Е. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник. Москва, 1956. С. 202.

³⁷ Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся... С. 139.

³⁸ Заглада Н. Из звіту етнографічної експедиції 1934 р... С. 473.

³⁹ Moszyński K. Kultura ludowa siołian / Kazimierz Moszyński. Kraków, 1929. Cz. 1: Kultura materialna. S. 542.

⁴⁰ Ibid. S. 529.

⁴¹ Харузін А. Славянское жилище въ Сѣверо-Западном краѣ: Изъ матеріаловъ по исторіи развитія славянскихъ жилищъ / Ал. Харузінъ. Вильна, 1907. С. 181, 185.

⁴² Записано у с. Цепцевичі Сарненського р-ну Рівненської обл. 27. 07. 2008 р. від Бігуна Петра Федоровича, 1919 р. народж.

неї вкладали один шар дерну... корінь вверх... на тому клали вогонь”⁴³. Зустрічалось таке вогнище й на плотах лісосплавників у Білорусії, “...де воно (під назвою *комин*) представляє встановлену на камені і оправлену в дерево глиняну площадку...”⁴⁴.

Згадки про відкрите вогнище, яке було єдиним опалювальним пристроєм у стаціонарному житлі, дослідники фіксували й у деяких інших регіонах на заході України. Наприклад, відповідно до даних Р. Сілецького, окремі хати пер. пол. XIX ст., які опалювали вогнищем, траплялись на південному заході етнографічної Волині (с. Нивиці Радехівського р-ну Львівської обл.)⁴⁵. Інформація про “...курну хату без печі, в якій клали вогнище посеред хати [...] дим виходив через отвір у стелі” записана також у 1974 р. науковим співробітником Львівського музею народної архітектури та побуту Юрієм Бульчаком від Левчука Я. І., 1890 р. народж. у с. Ліски (Володимир-Волинський р-н Волинської обл.)⁴⁶. Спорадичні згадки про застосування у стаціонарному житлі відкритого вогнища, як єдиного опалювального пристрою, відомі й у регіоні Карпат. Зокрема, як твердить Р. Сілецький, посилаючись на матеріали Юрія Жатковича, “хижі” з відкритим вогнищем наприкінці XIX ст. траплялись у горян Закарпаття⁴⁷. Під час експедиції на покутсько-бойківське пограниччя у 1976 р. працівники вже згадуваного музею – Анна Якимович та Петро Пироженко у с. Монастирчани (Богородчанський р-н Івано-Франківської обл.) обстежили хату кін. XVIII – поч. XIX ст. (Власник Юстина Василівна Суслак, 1910 р. народж.). За словами власниці, хату купив ще її дід як “курницю” (без печі). Дід розповідав, що тоді печі в хаті ще не було – посеред помешкання на кам’яній вимостці розводили вогнище. Над ним підвішували котел і варили їсти⁴⁸. Згадки про житла з “ватрою” посеред долівки житлової камери, які ще у 40-х рр. XX ст. траплялись у цьому регіоні (сс. Хмелівка, Міжгір’я, Глибока, Космач Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.) фіксує і Р. Сілецький⁴⁹. Використання такого опалювального пристрою, як засвідчують наші польові матеріали, крім зазначеного району спорадично побутувало й у бойківській та гуцульській частинах Карпат: “*Старі говорили... були хати без печей, що горіла ватра. Ватра була, там, де ніч.*

⁴³ Записано у с. Малі Телковичі Володимирецького р-ну Рівненської обл. 30. 07. 2009 р. від Мандзика Федора Івановича, 1927 р. народж.

⁴⁴ Харузинь А. Славянское жилище въ Сѣверо-Западном краѣ... 1907. С. 181.

⁴⁵ Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців / Роман Сілецький. Львів, 2011. С. 304.

⁴⁶ Архів Музею народної архітектури і побуту у Львові (далі – Архів МНАП у Львові), Зв-39. С. 2.

⁴⁷ Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців... С. 304; Жаткович Ю. Етнографический очерк угро-русских: комплексне вид. / Юрій Жаткович; [упоряд. і передм. О. Мазурка]. Ужгород, 2007. С. 117–118.

⁴⁸ Радович Р. Поліська стебка... С. 222–223; Архів МНАП у Львові, Зв-17. С. 15.

⁴⁹ Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців... С. 304.

Над нею була діра. Таке було десь у вісімсотих роках. Не палили соснов і липов, бо дуже диміло. Над вогнем робили піддаші з дошок (на поді), аби вогень не йшов до соломи”⁵⁰; “В селі Лецівка (Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. – Р. Р.) була курна хата. Стіни закіпчені. Посередині хати на землі горів огонь (ватра). На ньому варили страву і пекли. В хаті малі віконця на чотири шибки, вузький стіл і лавка. В лавці видовбана миска, знизу заложений чіп (його виймали і мили то заглиблення). Над ватров в повалі була діра на вихід диму... бачив в сорокових роках по війні”⁵¹; “В горах в Надвірнянському районі були курні хати. В повалі діра. Посеред хати вогонь обложений каменцями. То було в горах в Надвірнянському районі (воно траплялось до 1950-х рр. – Р. Р.)”⁵²; “Були курні хати. Зверху стіни закопчені. В повалі лишали діру один на один метер. В куті хати на землі горів вогонь. Такі хати бачив в селі Ясень Рожнятівського району. Диру в хаті в повалі на вихід диму називали – тавура (так її називали і в колибі). В тій хаті був низький столик. На ньому їли, аби дим не виїдав очі”⁵³; “В селі Ліпа (Волинського р-ну Івано-Франківської обл. – Р. Р.) ще по війні були хати... на хаті клали вогонь, дим виходив через повалу. Вогонь клали на току”⁵⁴; “Були курні хати. В повалі було вікно, а серед хати клали огня. Як вигорит, то вікно закривали. Вогонь клали посеред хати на току... просто на глині. Вікно – в повалі над вогнем”⁵⁵; “Були старі хати, що не було п’єца, а там де він мав бути – тільки горіла ватра... ватра на землі, боками обкладена каменем. Дим [ішов] вверх, а в стіні коло дверей було незакидане (був отвір. – Р. Р.) і дим туди виходив в хороми. В зимі, як напалили, то то закривали. Жар розкидали і на тому пекли паланиці”⁵⁶; “Колись була в селі куренка – хата з ватрою, печі не було. Курилосі так, як у кузни. Ватру клали в куті, де піч. Ватра з землі і каменю (з твердої землі – глини). Так, як на піч робили підвищення на ватру високе сімдесять сантиметрів. Дим через стіну йшов в сіни... Як роблять піч – булавами

⁵⁰ Записано у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської 12. 07. 2008 р. обл. від Козачишина Степана Миколайовича, 1929 р. народж.

⁵¹ Записано у с. Міжгір’я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. 14. 07. 2008 р. від Зіняка Степана Васильовича, 1923 р. народж.

⁵² Записано у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. 15. 07. 2008 р. від Іванишина Дмитра Васильовича, 1939 р. народж.

⁵³ Записано у с. Бугрівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. 18. 07. 2008 р. від Бойчука Павла Васильовича, 1940 р. народж.

⁵⁴ Записано у с. Витвиця Долинського р-ну Івано-Франківської обл. 16. 05. 2011 р. від Сабана Степана, 1933 р. народж.

⁵⁵ Записано у с. Вишків Долинського р-ну Івано-Франківської обл. 18. 05. 2011 р. від Тітрала Івана Дмитровича, 1926 р. народж.

⁵⁶ Записано у с. Сергії Путильського р-ну Чернівецької обл. 10. 05. 2008 р. від Захарюка Василя Дмитровича, 1924 р. народж.

(довбнями) виробляють глину, так як на цеглу. Фундамент печі з землі... Дід розказував що колись у столн була видовбана миска. Той стіл був нижчий. Дошка (стільніця) – десять сантиметрів. Ноги були з смерекового сучі”⁵⁷; “Дехто в горах мав куренки, де замість печі – ватра. Робили підвищення так, як на піч. В стіни зав’язували дві підпечини... в куті під них – камінь. На них подок з дерева, по ньому – глина. На тому палили, клали ватру...”⁵⁸.

Таким чином, як показують наведені дані, відкрите вогнище у стаціонарному житлі поліщуків траплялось у двох варіантах: влаштоване безпосередньо на долівці (сс. Борове⁵⁹, Кухче⁶⁰, Нобель Зарічненського р-ну Рівненської обл., Сварині, Степангород Володимирецького р-ну, Кривиця, Зелень, Залужжя, Селець, Городище Дубровицького р-ну, Цепцевичі Сарненського р-ну Рівненської обл.) та підняте над нею на підвищенні – “подку”, “горні” (сс. Копище⁶¹ Олевського р-ну, Можари⁶², Вепра⁶³ Овруцького р-ну Житомирської обл.; Морочне⁶⁴, Іванчиці, Лотниця Зарічненського р-ну, Ремчиці, Кричильськ Сарненського р-ну, Біловеж Рокитнянського р-ну, Малі Телковичі Володимирецького р-ну Рівненської обл.; Сошично Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.). Причому, у другому випадку висота підвищення могла бути не значною: “[...] Трохи змуроване возвишення” (Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл.⁶⁵), 20–30 см (с. Лотниця Зарічненського р-ну Рівненської обл.); або дорівнювати приблизно висоті черіня печі: “Таке як пудпч для печі” (Сошично Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.), 50–70 см (с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл.⁶⁶), 80 см (Ремчиці Сарненської р-ну Рівненської обл.) та ін. Вогнище розміщували, зазвичай, приблизно посередині житлового приміщення, лише у с. Сошично воно займало місце у куті (“там де піч”). Вищесказане торкається і регіону Карпат, лише з тією різницею, що тут частіше фіксуємо інформації про розташування відкритого вогнища (як наземного так і піднятого) в кутку приміщення (сс. Хмелівка Богородчанського р-ну, Ясень Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.; Сергії Путивльського р-н Чернівецької обл.; Кевелів, Луги Рухівського р-ну Закарпатської обл.).

Згадки про опалення житлового приміщення вогнищем маємо і з теренів Білорусії. Згідно з даними відомого польського вченого, знавця слов’янського

⁵⁷ Записано у с. Кевелів Рахівського р-ну Закарпатської обл. 19. 05. 2009 р. від Дуб’юка Юрія Михайловича, 1923 р. народж.

⁵⁸ Записано у с. Луги Рахівського р-ну Закарпатської обл. 19. 05. 2009 р. від Мельника Івана Михайловича, 1929 р. народж.

⁵⁹ Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся... С. 141.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Сілецький Р. До питання про відкрите вогнище... С. 496.

⁶² Брицун-Ходак М. Літописна земля древлян... С. 331, 335, 336.

⁶³ Брицун-Ходак М. Літописна земля древлян... С. 335, 336

⁶⁴ Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся... С. 141.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Сілецький Р. До питання про відкрите вогнище... С. 496.

світу Казимира Мошинського, хатки без печей, посередині яких “знаходилося вогнище площею 1 м², викладене каменем і виліплене глиною”, ще у третій чверті XIX ст. побутували в окремих місцевостях на півночі Білорусії (пограниччя колишніх Борисовського і Сянонського повітів)⁶⁷. Подібні білоруські хатки з вогнищем замість печі згадував російський дослідник С. Максимов у статті “Обитель і житель”, що вийшла друком 1876 р.⁶⁸ Житла з відкритим вогнищем ще у кін. XIX – на поч. XX ст. часто побутували на теренах Латвії і Литви⁶⁹. Спорадично зустрічались примітивні відкриті вогнища й у західних слов’ян. Зокрема, як зазначають дослідники, аналогічні опалювальні пристрої наприкінці XIX ст. траплялись у житлі поляків (викладені на долівці з каміння, скріпленого глиняним розчином чи підняті над долівкою приблизно на 0,5 м). Причому, вогнище розміщували здебільшого посередині житлового приміщення і лише зрідка у кутку⁷⁰. Відомі відкриті вогнища у житлі також на словацько-малопольському пограниччі⁷¹. Щодо південних слов’ян, то житла опалювані відкритим вогнищем ще на поч. XX ст. були тут звичним явищем⁷².

Таким чином, наведені нами польові матеріали цілковито співзвучні з висновками Р. Сілецького про те, що це реліктове явище матеріальної культури (відкрите вогнище, як єдиний опалювальний пристрій) у стаціонарному житлі поліщуків не випадкове⁷³. Нагадаємо, що пристрої, які включала система опалення житла виконували при експлуатації, перш за все, дві надзвичайно важливі для життєзабезпечення людини функції: опалення (обігрівання) житлового приміщення і приготування їжі⁷⁴. Отже, ці дві функції самостійно могли виконувати або вариста піч (яка, як вважалось донедавна, у поліському житлі тривалий час була єдиним універсальним опалювальним пристроєм⁷⁵), або ж відкрите вогнище (як єдиний опалювальний пристрій).

На жаль, досі у сучасних українських дослідників не виникало запитання, чи експлуатація лише топочної камери варистої печі завжди у повному обсязі забезпечувала виконання зазначених функцій. Як показує польовий та джерельний матеріал, у житловому приміщенні обладнаному варистою піччю поліщуки могли

⁶⁷ *Moszyński K.* Kultura ludowa słowian. Cz. 1. S. 529.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ *Сілецький Р.* Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся... С. 143; *Reinfuss R.* Tradycje otwartego ogniska w małopolskim budownictwie ludowym / Roman Reinfuss. Wrocław, 1954. T. 41. S. 702; *Szymański A.* Systemy i urządzenia ogniowe / Adam Szymański // Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego. Wrocław, 1995. T. II : Budownictwo. S. 221.

⁷¹ *Moszyński K.* Kultura ludowa słowian... Cz. 1. S. 530.

⁷² *Маркова Л.* Типы сельского жилища Болгарии / Л. Маркова // Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. Москва, 1968. С. 13; *Кашуба М.* Типы народного жилища Югославии в XIX в. / М. Кашуба // Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. Москва, 1968. С. 79.

⁷³ *Сілецький Р.* Традиційна будівельна обрядовість українців... С. 304.

⁷⁴ *Сілецький Р.* Система опалення народного житла поліщуків... С. 125.

⁷⁵ Там само. С. 125, 126.

використовувати відкрите вогнище як альтернативний опалювальний пристрій. У контексті сказаного на увагу заслуговують інформації записані нами впродовж останніх років у деяких селах поліського та карпатського регіонів. Зокрема, на бойківсько-підгірському пограниччі (с. Гута Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.) нами обстежено дводільне житло (хата + сіни), збудоване у пер. пол. – сер. XIX ст. У невеличкому житловому приміщенні (4,55 x 4,55 м), у традиційному кутку розташована піч (з виводом диму через стіновий димоволок). У стелі хати, приблизно посередині приміщення, влаштований прямокутний отвір (35 x 25 см), який закривали дощечкою. Отвір дещо (на 30 см) зміщений до довгої фронтальної стіни будівлі. Відповідно до твердження нинішнього господаря, колись (оповідав батько) у зимові місяці під цим отвором на землі клали відкрите вогнище – “ватру”, хоча в хаті була і піч⁷⁶. Більш детальну інформацію про функціонування такого вогнища нам вдалося одержати у сусідньому селі Сажаві (Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.). Респондент народився у хаті, “де посеред хати була ватра” (відкрите вогнище). У хаті, в традиційному місці стояла піч, а “ватра – посеред хати (перед піччю)”. Над нею в “повалі” – “діра”, яку закривала “шухляда, що ходила на двох пазах”. Оповідач твердить, що хоча була піч, палили ватру (як правило, в холодні зимові місяці), “*бо ватрою хата скорше напалиться, тому розпалювали, хоч була піч. На тій ватрі не варили, варили – в печі. Як хата нагріється, на місце де вона [ватра] горіла, [грань] засипали сухим піском (який стояв у відрі коло печі), бо пісок довше тримає жар. Потім попів з ватри виносили на двір*”⁷⁷. Подібну інформацію нам вдалося записати й на Поліссі (с. Соломир Зарічненського р-ну Рівненської обл.): “*В хаті була пєч. Але щоб хату швидко нагріти, в ведро сипали сухий пісок і [зверху клали] прутики сухої лози (від них не було диму) і палили (ще стругали для цього стружки з осики). Напалили хату – тепло і не було диму і потім це висипали на тік і воно гріло*”⁷⁸. До речі, інформацію про застосування спеціальної лози при опаленні житла з допомогою відкритого вогнища у цьому ж Зарічненському р-ні (с. Кухче) записав Р. Сілецький: “*...Якоюсь тихою лозою сухою палили, коби диму без ладу не було... як лозина або крушина – то диму не буде, а огонь є ж – горить, а диму нема*”⁷⁹. Цінну інформацію щодо використання відкритого вогнища як альтернативного опалювального пристрою у житлі з курною піччю, у 1912 р. записав К. Мошинський у с. Дерешевичах (Мозирське Полісся). Відповідно до повідомлення вісімдесятирічного місцевого мешканця Якіма Батана, за його

⁷⁶ Записано у с. Гута Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. 29. 05. 2007 р. від Яремчука Юрія Дмитровича, 1928 р. народж.

⁷⁷ Записано у с. Сажаві Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. 29. 05. 2007 р. від Сердюка Івана Степановича, 1929 р. народж.

⁷⁸ Записано у с. Соломир Зарічненського р-ну Рівненської обл. 6. 08. 2010 р. від Полуховича Сергія Семеновича, 1931 р. народж.

⁷⁹ Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся... С. 141.

пам'яті у кожній хаті була курна піч, але ще п'ятдесят років тому “не знали там залізних ґрат, на яких зараз розпалюють лучиво, тільки розкладали на середині хати вогнище, яке освітлювало хату і подеколи одночасно слугувало для приготування страви”⁸⁰. Дим з вогнища і “печі до хліба” виходив через вузький отвір у стіні під стелею або через відкриті взимку і влітку двері хати⁸¹. Подібна інформація записана дослідниками 1999 р. в поліському селі Кухарях (Іванівський р-н Київської обл.). Тут у хаті кін. XVIII – поч. XIX ст., в якій народився нинішній господар, колись крім печі розташованої у відповідному кутку, посередині приміщення знаходилося кубічної форми підвищення – “каланча”, складене з каменя, піску й глини (“як горно в кузні”). На цьому підвищенні спалювали лучину, а іноді розкладали і “більший вогонь”. Над цією платформою у стелі був отвір, через який виходив дим. Висота “каланчі” сягала 0,6–0,65 м, розміри стін у плані – приблизно 1,5 x 1,5 м⁸².

Р. Сілецький висловлює слушну думку, що “в давнину відкрите вогнище виконувало, крім інших, і функцію освітлення житла”⁸³. Вчений також припускає, що примітивний освітлювальний прилад “посвет”, поширений у минулому на теренах Полісся є рудиментом подібного відкритого вогнища, тим більше, що крім інших, для його означення вживали також лексеми “курник” і “димник”⁸⁴. До речі, те, що “світочі” не тільки освітлювали, а й частково обігрівали приміщення відзначає й ряд інших дослідників⁸⁵. Такий пристрій складався із конусоподібного витяжного “комина” (вижолобленого з колоди, пошитого з тканини, виплетеного з лози, соломи, очерету тощо), обмащеного глиною та підвішеного під отвором у стелі та металевій решітці, закріпленої до його нижньої частини чи підставки, на яких спалювали лучину. Особливий інтерес у контексті сказаного, на думку Р. Сілецького, представляє посвіт зафіксований дослідниками у кін. XIX ст. (1885–1886 рр.) у с. Самари (Ратнівського р-ну Волинської обл.). Тут під витяжною трубою встановлювали обрізок колоди заввишки 0,5 м*, на який вкладали плоский камінь, де спалювали “лучину”⁸⁶. У

⁸⁰ *Moszyński K.* Polesie Wschodnie / Kazimierz Moszyński. Warszawa, 1928. S. 114.

⁸¹ *Ibid.*

⁸² Записано Якимович А. І. у с. Кухарі Іванківського р-ну Київської обл. у серпні 1999 р. від Зарицького Леоніда Івановича, 1924 р. народж.

⁸³ *Сілецький Р.* Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся... С. 139.

⁸⁴ Там само. С. 138. *Никончук М.* Будівельна лексика Правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов / М. Никончук, О. Никончук. Житомир, 1990. С. 204.

⁸⁵ *Данилюк А.* Традиційна архітектура регіонів України: Полісся / А. Данилюк. Львів, 2001. С. 68; *Дмитрук Н.* З нового побуту / Никанор Дмитрук // Етнографічний вісник. Київ, 1926. Кн. 2. С. 31–32.

* В оригіналі тексту висота колоди становить 1,5 аршина (приблизно один метр) (див.: *Зелениць Д.* Описаніє рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества / Д. Зелениць. Петроградъ, 1914. Вып. I. С. 323).

⁸⁶ *Сілецький Р.* Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся... С. 138; *Данилюк А.* Традиційна архітектура регіонів України: Полісся... С. 68; *Зелениць Д.* Описаніє рукописей ученаго архива... Вып. I. С. 323.

конструкції вищезгаданого “посвята” Р. Сілецький вбачає певні аналогії із “горном” – піднятою над поверхнею долівки платформою для відкритого вогнища⁸⁷. Цікаво, що спосіб спалювання “лучини” на монолітних підвищеннях дослідники фіксують у тих місцевостях, де відкрите вогнище як єдиний опалювальний пристрій затрималось найдовше. Наприклад, за матеріалами З. Стащак, на Підляшші у с. Блотків Дужи Білопідляського повіту (де, як уже згадувалось, 1903 р. розібрано останній “припік”, споруджений з каменю, на якому розкладали відкрите вогнище) та у с. Вирикі Володавського повіту, ще у др. пол. ХІХ ст. “щепки” спалювали у “сьвецюху” (“сьвіцюку”), на піднятому над землею глиняному чи кам’яному “примурку”, над яким (під отвором у стелі. – Р. Р.) прилаштували виготовлений з дощок чи тканини комин (“бандур”)⁸⁸. “Вимуруваний з каменя невеликий посвет, вище горна – по пояс [заввишки]...”⁸⁹ ще на поч. ХХ ст. побутував у хатах обладнаних курною піччю й у селі Копищі (Олевського р-ну Житомирської обл.)⁹⁰. На користь використання посвітного комина не тільки для освітлення житла лучиною, а й для розпалювання у ньому більшого вогнища промовляє аналіз деяких його конструктивних особливостей. Відповідно до матеріалів пер. пол. ХХ ст. (за пам’яті опитаних нами респондентів) у житлах обладнаних піччю з комином виведеним понад дах, над лучником здебільшого не влаштовували ніяких пристосувань для відведення диму чи гасіння іскор*, оскільки, як твердять респонденти, не було такої потреби: “Під диркою в стулі висів мешок з рядового (з коноплі) полотна, мочений в глину. До мешка знизу на гакіє зачіпали заліза. Над диною клали поліно, до нього кріпили мешок. Душника для виходу диму до загального комина не було. Вон розходився по горі... Смульна лучина давала мало диму і іскор”⁹¹; “Світили лучиною... Дим розходився по горищі, іскри гасли в мішку... мішок з льону облепували глиною”⁹².

“Повну відсутність диму” при спалюванні лучини підтверджують і матеріали дослідників кін. ХІХ ст.⁹³ Натомість, описуючи “світач” у курній хаті поліщуків,

⁸⁷ Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся... С. 138.

⁸⁸ Staszczak Z. Budownictwo chłopskie w województwie Lubelskim... S. 119.

⁸⁹ Сілецький Р. До питання про відкрите вогнище... С. 496–497.

⁹⁰ Записано у с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл. 24. 07. 1997 р. від Лозка Євтуха Даниловича, 1915 р. народж.

* Хоча в окремих випадках на горищі над отвором у стелі міг бути присутній невеличкий дашок-іскрогасник, змащений глиною чи “лежачок”, через який дим з лучника потрапляв до загального димаря.

⁹¹ Записано у с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл. 20. 08. 1994 р. від Овсієнко Варвари, 1911 р. народж.

⁹² Записано у с. Мусійки Іванківського р-ну Київської обл. 21. 08. 1994 р. від Ярмоленка Миколи Яковича, 1923 р. народж.

⁹³ Толмачевъ И. Юго-Западный край. Статистическое обозрѣние. Восточное Полѣсье / И. Толмачевъ. Къевъ, 1897. Т. 1. С. 240; Jeleńska E. Wieś Komarowicze w powiecie mozyrskim / Emma Jeleńska // Wisła. 1891. Т. 5. S. 316.

відомий український учений Павло Чубинський відзначав у його конструкції “чотирикутну дерев’яну трубу, що спускається з даху в хату”⁹⁴. Варто наголосити, що такий освітлювальний пристрій дослідник уважав характерною особливістю курного житла⁹⁵. Зауважимо, що відповідно до джерельних матеріалів, повітні комини виведені понад дах характерні як для курних жител з окремою плоскою стелею й дахом над нею⁹⁶, так і для курних хат із двосхилим, сумішним зі стелею дахом (хата І. Полешка з Гродна)⁹⁷ та хат із трапецієвидною (аркуватою) стелею (хати Д. Жовнерика та П. Мозоля із с. Овсемирів колишнього Столинського повіту)⁹⁸. У контексті сказаного варто згадати опис хат із надприп’ятського села Стахова (заселеного шляхтою), який зробив польський мандрівник П. Контрим ще на поч. XIX ст. (у 1829 році): “... живе ця шляхта, як і хлопи у хатах курних, типового на усьому Поліссі будівництва, яке полягає в тім, що вигнута стеля є рівнолегла до даху, без ніякого між ними простору, [вона. – Р. Р.] має отвір з дерев’яною трубою для входу диму. Така споруда менше коштує матеріалу і роботи, але без горища менш вигідна і, правдоподібно, важча до обігріву...”⁹⁹. Цілком ймовірно, що у згаданому випадку автор мав на увазі виведений понад дах комин над повітком. Закономірно напрашується запитання: для чого у курній хаті, дим з печі якої валує просто у приміщення, над світачем влаштовувати комин виведений понад дах? Тим більше, що у процесі спалення лучини полум’я не значне, внаслідок чого диму й іскор не багато. Відповідь на це запитання напрашується сама по собі: очевидно під повітним коминим у таких хатах розкладали більше вогнище, яке давало більше іскор і диму ніж спалювання лучини*. На користь цього твердження промовляють й деякі інші конструктивні особливості давніших повітів (які, правдоподібно, вже у др. пол. XIX – на поч. XX ст. зберігались у формі реліктових явищ). Зокрема, коли повітні мішки, що побутовали в поліщуків у пер. пол. XX ст., виготовлені з мішковини, мали як правило перекрыї у нижній частині (при отворі) не більше як 0,5–0,6 м, то у будівлях

⁹⁴ Чубинский П. Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия / П. Чубинский // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим обществом Юго-Западного отдела. СПб., 1877. Т. 7. Вып. 2. С. 390–391.

⁹⁵ Там же.

⁹⁶ Таранушенко С. Давнє поліське житло / Стефан Таранушенко // НТЕ. 1969. № 1. С. 14.

⁹⁷ Dmochowski Z. Sprawozdanie ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym w r. 1934–35. S. 324 (Ryc. 15. A).

⁹⁸ Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym / Zbigniew Dmochowski / Buletyn historii sztuki i kultury. 1937. R. V. S. 199 (Ryc. 113). 200 (Ryc. 114).

⁹⁹ Podróż Kontryma, urzędnika banku polskiego odbyta w roku 1829 po Polesiu [Wydana przez Edwarda Raczyńskiego]. Poznań, 1839. S. 5.

* При спалюванні лучини, на решітку чи підставку вкладали перехресним способом декілька соснових скалок (товщиною приблизно 1 см (“в палець”), шириною 3–4 см, довжиною 30–50 см) і запалювали лише їх краї. Таке вогнище забезпечувало достатньо світла і не давало багато іскор та диму.

XIX ст. вони значно масивніші. Наприклад, російський полковник Генерального Штабу Іван Толмачов, описуючи в кін. XIX ст. поліський “посвет”, зазначає, що ширина нижньої частини комина сягала від одного до півтори аршина (приблизно 0,7–1 м)¹⁰⁰. Це ж дають ілюстративні матеріали відомого українського вченого, мистецтвознавця Степана Таранушенка: нижня частина видовбаного з колоди “лушника” у колишній курній хаті Марфи Лозчихи із с. Копища (Олевського р-ну Житомирської обл.), мало не вдвічі перевищує розміри комина-мішка новішої конструкції¹⁰¹. Описуючи інтер’єр курної хати поліщуків (правдоподібно, на заході нинішньої Волинської області), польський письменник та етнограф Тадеуш Стецький зазначає: “В довгі осінні і зимові вечори ціла родина скупчується біля величезного комина виплетеного з соломи і обмашеного глиною, на якому горить лучина, розкидаючи на всі боки іскри; улюблене те вогнище називають тут бовдуром”¹⁰². Водночас, коли у кін. XIX – пер. пол. XX ст. мішки-комини новішої конструкції (які були призначені тільки для спалювання лучини) лише вимочували у глині (так щоб при необхідності їх можна було скрутити), то давніші комини будь-якої конструкції (кадовбні, збиті з дощок, виплетені з лози, соломи чи навіть пошиті з мішковини) вкривали досить товстим шаром глини (швидше за все, із протипожежних міркувань, при наявності під комином відкритого вогнища).

У житловому приміщенні, обладнаному варистою піччю, у кін. XIX, а подекуди й до сер. XX ст., як реліктове явище, функціонувало ще одне, так би мовити, “замасковане” відкрите вогнище, яке розташовувалось на припіку. На цьому вогнищі поліщуки інколи розігрівали воду, їжу чи навіть готували окремі страви. Вогнище розводили навпроти устя печі, під комином (димозбірником) чи у зовнішньому куті припіка – в “коминку” (“комінок”, “комін”, “комін”, “комінок”, “комінчик”, “кіпка”, “на припічку”, “на припіку”, “під комином”), облаштованому окремим невеличким димозбірником: “Коли треба було розігріти їжу, вигрїбали жар з печі і на припіку під комином грїли на тринозі” (с. Кричильськ Сарненського р-ну Рівненської обл.)¹⁰³; “Лучиною світили в окремому коминку при печі... там в тому коминку у банячку могли розігрівати їжу” (с. Червона Воля Новгород-Волинського р-ну Житомирської обл.)¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Толмачевъ И. Юго-Западный край... С. 240.

¹⁰¹ Таранушенко С. Давнє поліське житло / Стефан Таранушенко // НТЕ. 1969. № 1. С. 14; Під полиновою зорею: Фотонарис про історію та культуру Чорнобильського Полісся [Авторство та ідея М. Загреби]. Київ, 1996. [Без номер. сторінок та фотографій].

* На користь цього твердження промовляє лексема “бовдур”, яка на теренах Полісся трапляється лише на заході Волинської обл. та на Підляшші.

¹⁰² Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / Tadeusz Jerze Stecki. Lwów, 1864. T. 1. Cz. 1. S. 260–261.

¹⁰³ Записано у с. Кричильськ Сарненського р-ну Рівненської обл. 26.07.2008 р. від Пітера Терентія Івановича, 1929 р. народж.

¹⁰⁴ Записано у с. Червона Воля Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. 31.07.2011 р. від Остапчука Івана Максимовича, 1928 р. народж.

Подібні “кухонні” функції коминок виконував і на Річицькому Поліссі¹⁰⁵. Водночас, український дослідник І. Бессараба (1903 р.), звертаючи увагу на прогресивні зміни, які відбулися у житлобудівництві колишньої Сідлецької губернії (Підляшшя) після скасування панщини, між іншим зазначав: “...Після звільнення селян, стали будувати хати [...] встановлювати печі із залізною плитою (*фаєрки*) взамін комина (*ко́мен*), де по вечорах і ранках варили їжу і лучиною освітлювали кімнату...”¹⁰⁶. На подібне функційне використання припічка звертав увагу й відомий російський вчений Олександр Харузін, описуючи систему опалення у Північно-Західному краї: “Ближче призначення припічка ставити на нього посуд (перед вставленням чи вийманням з печі). Проте в припічка є інше призначення, що нагадує його першопочаткову функцію служіння *очагом*: на припічок згрібають жар з печі на якому ввечері розігрівають їжу, чи нашвидкуруч готують страву. Жар згрібають не перед устям (цю частину припічка називають *загнет*, *загнеток*), а в заглиблення з одного чи другого боку (для цього є одна або дві ямки). Ці частини припічка навіть як там нема заглиблень називають ямки (*ушки*, *копки*, *печурки*, *кубки*). В деяких місцевостях припічок розвинувся в плиту обширну з окремою топкою (*комин*, *плита*, *ангелькі*, *машінка*)”¹⁰⁷. На думку О. Харузїна, припічок – це рудимент відкритого вогнища (“очага”)¹⁰⁸. До речі, як зазначає дослідник, лексемою “очаг” припічок називали у деяких великоруських губерніях¹⁰⁹. Подібне можна сказати стосовно ямки на припічку, у яку вигрібали жар. Зокрема, Р. Сілецький звертає увагу на лексему “горнушка”, якою поряд з іншими, цю ямку означували росіяни¹¹⁰.

Подібне використання припічка (для приготування окремих страв на відкритому вогнищі) відоме й у інших місцевостях України. Відкрите вогнище розташоване на припічку зустрічалось на етнографічній Волині. Це підтверджує інформація записана у с. Губельцях (Славутський р-н Хмельницької обл.): “У старих хатах низ печі (до череня) був вибитий з глини. Жар загрібали в кубашку на припіку. На припіку клали вогонь (палили шишками) і варили [страву] на триніжках. На припіку також світили скалками з прикоренків сосни”¹¹¹. Це ж торкається й Холмщини¹¹², Поділля¹¹³. Використовували припічок

¹⁰⁵ Pietkiewicz Cz. Polesie Rzeczyckie: Materiaiy etnograficzne / Czesław Pietkiewicz. Kraków, 1928. Cz. I. Kultura materialna. S. 105–147, 235.

¹⁰⁶ Бессараба И. Материалы для этнографии Сѣдлецкой губернии / И. Бессараба Санкт-Петербург, 1903. С. 149.

¹⁰⁷ Харузинъ А. Славянское жилище въ Сѣверо-Западном краѣ... С. 186.

¹⁰⁸ Там же.

¹⁰⁹ Там же.

¹¹⁰ Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся... С. 143; Даль В. Толковий словарь живого великорусского языка: в 4-х т. / Владимир Даль. Москва, 1989. Т. 1: А–З. С. 380.

¹¹¹ Записано у с. Губельці Славутського р-ну Хмельницької обл. 18. 07. 2007 р. від Семенюка Антона Харитоновича, 1924 р. народж.

¹¹² Kolberg O. Chełmskie : Obraz etnograficzny / Oskar Kolberg. Kraków, 1890. Т. 1. S. С. 73.

¹¹³ Gajek J. Zarys etnograficzny zachodniej części Podola / Gajek Józef. / “Annales UMCS”. Sek. F. Lublin, 1947. Cz. I: Kultura materialna. S. 75, 158.

для розігрівання чи приготування страви на відкритому вогнищі й у регіоні Карпат (на Покутті¹¹⁴, Лемківщині¹¹⁵, Гуцульщині¹¹⁶). Відомий дослідник Гуцульщини Володимир Шухевич зазначає, що у гуцульській хаті ватра “горить у печи чи під комином”, тут “під комином” спалювали і смолисті “скапки” для освітлення хати¹¹⁷. Причому, гуцули використовували припічок для готування страви на відкритому вогнищі й у курних хатах. Зокрема, у с. Сергії Путильського р-ну Чернівецької обл. (у цьому селі, як вже згадувалось, зустрічались хати без печі “з ватрою”) респонденти згадують: “Колись в куренках на припічку варили на триніжці... Було, що коло п’єца був вкопаний стовп (у заднішньому куті припічка? – Р. Р.), був верклог, кужба... вони були коло п’єца. На припічку клали ватру... в котлі варили”¹¹⁸. Інформації про використання припічка для відкритого вогнища маємо й з території нинішньої Львівської області, зокрема з Надсяння. Польський дослідник Е. Веберфельд, описуючи у 1909 р. житло яворівських передміщан між іншим зазначав, що у хаті “є розміщене вогнище (*palowisko*) під окапом на якому готують і піч пекарська до випікання хліба...”¹¹⁹. Заслуговує на увагу інформація записана на Львівському Підгір’ї: “Колись кухню (плиту. – Р. Р.) мали тільки учителі чи священики. Взимі по хатах було зимно і не можливо було напалити патиками в печи. Тому (коли взимку треба було напалити швидко хату. – Р. Р.), палили березовими скапками, які не давали чаду, на стовпку (на припічку під комином) Коли палили на стовпку, тепло верталось на хату, коли дим дусив – відкривали двері”¹²⁰. Звичай варити страву на припічку побутував й на Опіллі: “Колись хто не мав кухні (плити. – Р. Р.) – варили на припічку. На припічку палили трісками або бульбинім (сухими стеблами картоплі. – Р. Р.), ставили триніжки, варили страву” (с. Велика Горожанна Миколаївського р-ну)¹²¹; “На припічку клали вогонь над ним ставили триніжку і варили страву” (с. Гуменець Пустомитівського р-ну Львівської обл.)¹²². Готування страв на

¹¹⁴ Kolberg O. Pokuce: Obraz etnograficzny / Oskar Kolberg. Kraków, 1888. T. 1. S. 59.

¹¹⁵ Сивак В. Інтер’єр житла. традиційні меблі / В. Сивак, М. Сололига // Лемківщина: у 2-х т. Львів, 1999. С. 280.

¹¹⁶ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 2 / Володимир Шухевич; [репринт. вид. 1899 р.]. Верховина, 1997. Т. 1. С. 122,130.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Записано у с. Сергії Путильського р-ну Чернівецької обл. 30. 05. 2008 р. від Максимюка Михайла Даниловича, 1935 р. народж.

¹¹⁹ Weberfeld E. Jaworów. Monografia historyczna, etnograficzna i statystyczna: Przewodnik naukowy i literacki / E. Weberfeld. Lwów, 1909. S. 67.

¹²⁰ Записано науковим співробітником Львівського Музею народної архітектури та побуту Білецькою Ольгою Василівною у с. Дорожів Дрогобицького р-ну Львівської обл. 24. 10. 1984 р. від Луцика Михайла Григоровича, 1899 р. народж.) // Архів МНАП у Львові, 3В-57. С. 2.

¹²¹ Записано у с. Велика Горожанна Пустомитівського р-ну Львівської обл. 10. 04. 2008 р. від Стецишина Михайла, 1925 р. народж.

¹²² Записано у с. Гуменець Пустомитівського р-ну Львівської обл. 27. 06. 1999 р. від Вовка Богдана, 1928 р. народж.

відкритому вогнищі на припічку відоме й західним слов'янам: полякам¹²³, словакам¹²⁴, моравам¹²⁵ тощо. За даними дослідників, це явище зустрічалось на теренах “від Скандинавії, через Польщу і Словаччину до Балкан”¹²⁶. Серед польських учених превалює думка, що таке використання припічка пов'язане із влаштуванням димозбірника (*kaptura*) і відведенням диму з приміщення¹²⁷. Проте, джерельний матеріал дозволяє засумніватись у цьому твердженні. Використання припічка печі у курних хатах для готування страви на відкритому вогнищі відоме на теренах України з писемних джерел вже у XVII ст. Зокрема німецький мандрівник Ульріх Вердум, описуючи українців Галичини, під час подорожі Польщею й Україною у 1670–1672 рр., зазначав: “В тих руських місцевостях нема в селянських хатах коминів, лиш тільки піч, в якій *або перед якою* на вогнищі все готують...”¹²⁸.

Додатковим свідченням про паралельне використання у цей час опалювальних пристроїв типу печі та вогнища в одному приміщенні можуть слугувати матеріали відомого українського вченого Дмитра Яворницького стосовно опалення напівземлянкових жител (“бурдюгів”¹²⁹) запорізьких козаків XVI–XVII ст. Зокрема, дослідник зазначає, що всередині такої будівлі не було ані печі, ані димаря. Піч замінювала “мечеть” (?), складена з каменю, на якій пекли хліб, та “кабиця”¹³⁰,

¹²³ *Szymański A.* Systemy i urządzenia ogniowe / Adam Szymański // *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego.* Wrocław, 1995. T. II: Budownictwo. S. 217, 221.

¹²⁴ *Čaplovič P.* Caro kresaného dřeva Ľudová architektúra Oravy / Pavol Čaplovič. [Á. ě. â.], 1977. Č. 33.

¹²⁵ *Froles V.* Lidová architektúra na Moravě a ve Slezku / Václav Froles. Brno, 1974. Č. 158.

¹²⁶ *Szymański A.* Systemy i urządzenia ogniowe... S. 217.

¹²⁷ *Ibid.* 221.

¹²⁸ *Liske X.* Cudzoziemcy w Polsce (L. Naker, U. Werdum, J. Bernoulli, J. E. Biester, J. J. Kausch) / Hawery Liske. Lwów, 1876. S. 100–101.

* “Бурдюги” – поодинокі, без будь-яких додаткових споруд землянки, розкидані по глухому степу запорізьких вольностей.

** Кабиця – опалювальний пристрій призначений для приготування страви; різновид напівзакритого вогнища; невисока (0,5–0,6 м) глиняна споруда типу печі, з топочною камерою дещо піднятою над рівнем долівки та з одним або двома круглими отворами у верхній частині склепіння; їжу готують в посудинах, встановлюючи їх над верхнім отвором (чи у нього). Споруди типу кабиці траплялись в побуті українців ще у XIX–XX ст. Кабиці новішого типу могли бути обладнані невеличкою плитою, а часом й невеличким глиняним коминном. Цей пристрій використовували у теплу пору року, коли не було потреби розпалювати у хатній печі. Їх розташовували у сінях: рідше посередині, частіше при стіні, що прилягає до хатньої печі, під коминном. (див.: *Сілецький Р.* Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) / Роман Сілецький // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Львів, 2001. Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 243, 244; *Вовк Хв.* Етнографічні особливості українського народу / Хведір Вовк // *Студії з української етнографії та антропології.* Київ, 1995. С. 106; *Зеленин Д.* Восточнославянская этнография / Д. Зеленин [пер. с нем. К. Цивиной; примеч. Т. Бернштам, Т. Станюкович и К. Чистова; послесл. К. Чистова]. Москва, 1991. С. 310. (Етнографическая библиотека); *Бломквист Е.* Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов... С. 263). Найчастіше опалювальні пристрої типу кабиці зустрічаються на півдні України: у Дніпро-

на якій варили страву¹²⁹. Варто зазначити, що у запорізьких “курнях” відкрите вогнище (розташоване посередині приміщення) могло бути й єдиним опалювальним пристроєм¹³⁰.

Слід зауважити, що використання відкритого вогнища як альтернативного опалювального пристрою у житлі облаштованому піччю зрідка траплялось на теренах України, як і східних слов’ян в цілому, й у давньоруський час. Хоча, як зазначає відомий російський вчений Петро Раппопорт, у XII–XIII ст. житла завжди опалюють піччю “...і відкриті вогнища в руських житлах XII–XIII ст. як основний засіб опалення... не застосовувались”, у деяких випадках в житловому приміщенні поряд з піччю зустрічалось й відкрите вогнище¹³¹. Таке вогнище інколи функціонувало тут у житлових спорудах з печами й у більш ранній час. Хоча, відповідно до даних археології, у слов’янських житлах Східної Європи у VI–VII ст. уже повністю домінували печі-кам’янки¹³², то як зазначає вищезгаданий дослідник, у житлових спорудах VIII–X ст. облаштованих звичайною піччю

петровській, Херсонській областях та ін. (Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу... С. 106; Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла... С. 244; Зяблюк Н. З етнографічних матеріалів, зібраних у селах Каланчацького і Чаплинського районів Херсонської області (липень 1986 р.) / Надія Зяблюк // Джерела до української етнології: матеріали польових досліджень. Київ, 2011. Вип. 1. С. 299, 303). У деяких місцевостях (Херсонщина) дослідники згадують кабиці розміщені у житловому приміщенні поруч із піччю (Зяблюк Н. З етнографічних матеріалів, зібраних у селах Каланчацького і Чаплинського районів... С. 299, 303). Кабиці розташовані у житловому приміщенні (при входовій стіні чи посередині) ще на поч. XX ст. траплялись глухих молдавських селлах. Такий опалювальний пристрій використовували також чабани півдня України (Новоросії) у своїх землянкових житлах (див.: Русов М. Поселення и постройки крестьян Полтавской губернии / М. Русов // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. Харьков, 1902. Т. II. Ч. I–II. С. 95). З північних районів України згадок про використання пристроїв типу кабиці практично не маємо. Лише Ф. Вовк згадує кабицю, “зроблену під *комин*ом, чи *димар*ем” у сінях, в містечку Корці (нинішньої Рівненської обл. – Р. Р.) (Див.: Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу... С. 106). Єдину інформацію про використання для приготування страви (у літній період на дворі) пристроїв подібної конструкції, складених з каменя і глини, нам вдалося зафіксувати у с. Омит (Зарічненський р-н Рівненської обл.). Таку споруду місцеві поліщуки називали “каганець”, (Див.: Записано у с. Омит Зарічненського р-ну Рівненської обл. 8. 08. 2010 р. від Ганчука Петра Григоровича, 1930 р. народж.). У цьому ж селі ми обстежили “каганець” новішої конструкції, споруджений із сучасних матеріалів (цегли, металу тощо). Заслуговує на увагу й те, що на півдні України кабиці встановлені у дворі зазвичай відігравали функції літніх кухонь (Див.: Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу... С. 106). Однак, зазначимо, що як вже згадувалось, поліщуки влітку здебільшого готували страву просто на відкритому вогнищі (наземному чи дещо піднятому), яке влаштували біля хати під відкритим небом чи у спеціальних “станках” (тимчасових піддашсях).

¹²⁹ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. [пер. з рос. І. Сварника] / Д. Яворницький. Львів, 1990. Т. I. С. 189–190.

¹³⁰ Забылин М. Русский народ. Его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия / М. Забылин; [репринт. изд. 1880 г.]. Москва, 1992. С. 461.

¹³¹ Раппопорт П. Древнерусское жилище / П. Раппопорт // Археология СССР. Ленинград, 1975. С. 154 (Свод археологических источников. Е1–32).

¹³² Там же. С. 144.

відомі окремі (одиночні) випадки паралельного використання вогнища (Опішне, Новотроїцьке городище та деякі інші)¹³³. Своєрідне вогнище могло бути присутнє й там, де на перший погляд, його слідів не вдалося простежити археологам. Зокрема Р. Сілецький, аналізуючи печі підняті над поверхнею долівки на невисокому подку (до 10–20-ти см), з круглим отвором у центрі верхньої частини склепіння, відомі з VIII по XI ст.¹³⁴, відзначає функційну універсальність такого пристрою (який він означає як “напівзакрите вогнище”)¹³⁵. Відповідно до його висновків, отвір у склепінні могли використовувати для варення і смаження страв (на відкритому вогнищі! – Р. Р.), вживаючи для цього мобільні жаровні (для смаження) чи горщики (для варення), вставляючи останні в отвір¹³⁶. Поряд із тим, такий пристій міг функціонувати і як піч, правда, лише за умови закритого зверху отвору. На думку вченого, функцію “...такого “заткала” виконували невеликі плоскі керамічні диски або сковорідки зі слабо вираженим бортиком і незначним об’ємом (діаметр 13–25 см, об’єм 16–22 см³), характерні для слов’янських культур території України V–IX ст.”¹³⁷. Щодо печей із стаціонарною жаровнею (теж піднятими над долівкою на невисокому подку), які проіснували у східнослов’янського населення аж до XIII ст. включно¹³⁸, то на основі аналізу їх конструктивних особливостей та функційних можливостей, здійсненого Р. Сілецьким¹³⁹ приходимо до висновку, що швидше за все власне жаровня

¹³³ Раппопорт П. Древнерусское жилище. С. 146.

¹³⁴ Там же. С. 146–152. У печах як VI–VII ст., так і XII–XIII ст. таких отворів не виявлено (див.: Там же. С. 145, 154).

¹³⁵ Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) / Роман Сілецький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2001. Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 240–242.

¹³⁶ Дослідник приходиться до висновку, що такий отвір у верхній частині склепіння забезпечував варення і смаження страв, приготування хлібних виробів, просушування зерна. Разом з тим наявність цього отвору, на думку вченого, пояснює побутування мобільних жаровень, які могли використовуватися не лише для просушування зерна, а й для випікання хлібних виробів. Аби уможливити встановлення в отвір горщиків різного розміру застосовувалися глиняні односторонньо випуклі диски. Наявність у житлі кількох таких дисків з різними діаметрами отворів давала змогу без обмежень використовувати кухонний посуд не залежно від його розміру. (див.: Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла... С. 241, 242).

¹³⁷ Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла... С. 242.

¹³⁸ Раппопорт П. Древнерусское жилище... С. 154.

¹³⁹ Проаналізувавши конструктивні особливості та функційні можливості таких опалювальних пристроїв (як і печей з отвором у верхній частині) вчений встановив, що показник їх загальної висоти від долівки до верху склепіння (60–90 см) приблизно дорівнює висоті чериня (основній робочій поверхні) традиційної української варистої печі. Разом із тим, незначна висота устя (20–30 см) не давала змоги помістити у піч навіть середній за розмірами кухонний горщик, що унеможливило використання цього посуду при приготування страви у печі. Таким чином дослідник приходиться до висновку, що основною робочою поверхнею при приготуванні деяких страв у такому пристрої мала б бути верхня частина печі. (див.: Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла... С. 237–242).

була основною робочою поверхнею такої печі: у самій печі могли лише випікати хлібні вироби, натомість для приготування їжі в горщиках мали б використовувати жаровню¹⁴⁰. Оскільки пічне вогнище навряд чи могло забезпечити достатню температуру для приготування страви на жаровні, з великою вірогідністю можна говорити про присутність тут окремого відкритого вогнища, на якому (як пізніше на “горні” із с. Копища (Олевщина), чи “припічку” із с. Блотків Дужи (Підляшшя) здійснювали термічну обробку їжі¹⁴¹. Зауважимо, що як і у давньослов’янських жаровнях¹⁴², в окремих випадках, по боках піднятого над долівкою відкритого вогнища у житлах поліщуків пер. пол. XX ст. були присутні бортики (наприклад, у с. Копищі (Олевський р-н Житомирської обл.): “Дві прогилежні довші сторони горна були обладнані бортиками (заввишки приблизно 25 см), які запобігали зсуванню паливного матеріалу...”¹⁴³; у с. Ремчиці (Сарненський р-н Рівненської обл.): “Вогонь клали на платформі... висока вісімдесят сантиметрів. З трьох боків [платформи] були бортики. Спереду бортика не було, щоб вибирати попіл...”¹⁴⁴).

Цікаво, що у відкритих вогнищах, якими опалювались лісорубські колиби гуцулів, теж могли бути специфічні (дерев’яні, обліплені глиною) бортики¹⁴⁵. Що

¹⁴⁰ Слід зауважити, що таким чином могли використовувати й більші за розміром мобільні жаровні (для зручності користування встановлюючи їх на печі). До речі, такі жаровні, які, очевидно, стояли на верху печі-кам’янки у східнослов’янському житлі відомі вже з VI–VII ст. (див.: *Раппопорт П. А. Древнерусское жилище...* С. 145). Причому, варто зауважити, що у різні хронологічні періоди, впродовж восьми століть побутування, функційне використання такого пристрою могло дещо змінюватись. Зокрема, коли у печах VI–XI ст., заввишки (від долівки до верху склепіння) 60–90 см, мобільна жаровня могла використовуватись як основна робоча поверхня для приготування страви (ця висота приблизно дорівнювала висоті опічка традиційної варистої печі), то вже у печах XII–XIII ст. піднятих на високих (40–50 см) опічках мобільні жаровні могли слугувати лише для просушування зерна (піднятий верх склепіння мав би створювати певні незручності при використанні його для готування страви). Опосередковано за це промовляють й особливості жаровень XII–XIII ст.: “Жаровні, призначені для встановлення на піч мали великі розміри (висота їх борта біля 12 см), слабкий обпал і значну кількість домішок (в тому числі соломи) в глиняному тісті” (див.: *Раппопорт П. А. Древнерусское жилище...* С. 154).

¹⁴¹ У с. Копищі: “Під час експлуатації вогнища на “черіні” розпалювали вогонь і ставили довкола нього керамічний посуд з продуктами для термічної обробки їжі...” (див.: *Сілецький Р. До питання про відкрите вогнище...* С. 497); у с. Блотків Дужи: “Готували страву у глиняних горщиках приставляючи їх просто до вогнища (див.: *Staszczak Z. Budownictwo chłopskie w województwie Lubelskim...* S. 172).

¹⁴² Відповідно до матеріалів П. Раппопорта висота бортиків жаровень сягала 12 см (див.: *Раппопорт П. Древнерусское жилище...* С. 154) Вони могли бути й дещо нижчими – 6,5–7,5 см (див.: *Петрашенко В. Архітектура поселень у слов’янський та давньоруський час VIII–XIII ст. / М. Відейко, Р. Терпиловський, В. Петрашенко // Давні поселення України. Київ, 2005. С. 146).*

¹⁴³ *Сілецький Р. До питання про відкрите вогнище...* С. 497.

¹⁴⁴ Записано у с. Ремчиці Сарненського р-ну Рівненської обл. 23. 07. 2008 р. від Воронця Сергія Ілліча, 1948 р. народж.

¹⁴⁵ “Посередині колиби кладуть піч зложеною з підсипки, з каміння і глини, верх неї чотири 8–9 цалів грубих приголовників – бервен, які вимащують з верха глиною, аби ватра на глині розложена ліпше горіла...” (див.: *Шухевич В. Гуцульщина...* Ч. 2. С. 203).

до аргументів наведених П. Раппопортом, стосовно того, що розміщення в кутку приміщення відкритого вогнища не можливе, оскільки “[...] При дерев’яній конструкції стін відкрите вогнище, розташоване в куті житла, безсумнівно викликало б пожежу”, то як свідчить наведений вище етнографічний матеріал з теренів України, а також дані польських етнологів¹⁴⁶, розташування відкритого вогнища в куті приміщення зрідка траплялось ще у кін. ХІХ – на поч. ХХ ст. (у таких випадках стіни біля нього обліплювали товстим шаром глини). До речі, таким самим чином забезпечували стіну від впливу відкритого вогнища, розташованого при ній і південні слов’яни¹⁴⁷. Водночас, відкриті вогнища, розташовані в одному із кутів житла побутували, наприклад, у житлах носіїв Київської культури (кін. ІІ – поч. ІІІ до середини V ст.)¹⁴⁸. Підтвердженням використання у минулому верхньої поверхні печі для розкладання вогнища опосередковано можуть слугувати й дані мовознавства. Зокрема, як на Поліссі, так і в деяких інших регіонах України дуже часто для означення як робочої поверхні печі так і її верхньої площини (на якій сплять) використовують одну й ту ж лексему – “черінь” (“черен”, “черін” тощо)¹⁴⁹. Етимологи пов’язують це слово (*черен*) із латишським *ceři, ceřas* – “розжарені камені в печі, в різі чи бані” та давньоверхньонімецьким *hërd* – “вогнище”¹⁵⁰. Не виключено, що, в окремих випадках, у житлах слов’янського та давньоруського часу місцем для відкритого вогнища могла слугувати й передпічна яма, у яку вигрібали попіл та жар з печі. Як уже згадувалось, у житлових спорудах ХІХ – поч. ХХ ст. заглиблення для жару, влаштоване на припічку, інколи так використовували¹⁵¹. Таким чином викладений матеріал дає усі підстави стверджувати, що хоча у слов’янських житлах Східної Європи вже з VI–VII ст. повністю домінували печі, відкрите вогнище цілковито не відмерло. Воно у різних формах використовувалось на теренах України паралельно з піччю як у VIII – ХІІІ, так у ХVІ – ХVІІ ст. і проіснувало аж до кін. ХІХ, а місцями – до сер. ХХ ст.

Одним із вагомих, досі не з’ясованих питань, які стоять перед народознавцями, є наступне: чи має “горен” як відкрите вогнище певний стосунок до генези варистої печі¹⁵²? Щоб спробувати відповісти на нього, повернемося до конструктивних особливостей опалювальних пристроїв типу відкритого вогнища, описаних респондентами. Щодо конструкції вогнища, яке розташовувалося на

¹⁴⁶ *Staszczak Z.* Budownictwo chłopskie w województwie Lubelskiem... S. 172; *Reinfuss R.* Tradycje otwartego ogniska w małopolskim budownictwie ludowym... S. 702.

¹⁴⁷ *Moszyński K.* Kultura ludowa słowian... Cz. 1. S. 530.

¹⁴⁸ *Баран В.* Давні слов’яни / В. Баран // Україна крізь віки: у 15-ти т. Київ, 1998. С. 184.

¹⁴⁹ *Никончук М., Никончук О.* Будівельна лексика правобережного Полісся в лексично-семантичній системі східнослов’янських мов / М. Никончук, О. Никончук. Житомир, 1990. С. 261, 265.

¹⁵⁰ *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер / в 4-х т. Москва, 1973. Т. IV. С. 340. (перевод с немецкого и дополнения О. Трубачева).

¹⁵¹ *Харузинь А.* Славянское жилище въ Съверо-Западном краѣ... С. 186.

¹⁵² *Сілецький Р.* Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся... С. 145.

долівці, то його могли розкласти у невеличкій ямці (с. Кухче Зарічненського р-ну Рівненської обл.)¹⁵³, інколи присипаній щебенем та піском (с. Нобель Зарічненського р-ну Рівненської обл.). У місці для вогню, на долівці могли влаштовувати спеціальну кам'яну вимостку¹⁵⁴, чи обкладали його навколо кам'яними бортиками (с. Сергії Путивльського р-ну Чернівецької обл.; Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.). Інколи на долівку клали просто шматок металу (с. Городище Дубровицького р-ну Рівненської обл.). Подібним чином облаштовували й місце розташоване на долівці для жару й у поліській “стебці”: вимощена каменем “жаровня” чи “дучка” (сс. Радинка Поліського р-ну Київської обл., Леонівка Іванківського р-ну Київської обл., с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл.), вкопана в землю неглибока “ямка” діаметром приблизно 0,5 м (с. Каленське Олевського р-ну Житомирської обл.)¹⁵⁵. У с. Буда Вовчаківська (Поліського р-ну Київської обл.) ямку присипали шаром попелу завтовшки 2–3 вершки (на думку місцевого населення, попіл краще зберігав тепло)¹⁵⁶. Такі ж обкладені навколо (чи вимощені) каменем опалювальні пристрої українці використовували й у тимчасових житлах¹⁵⁷. До речі, цілком аналогічні в конструктивному сенсі наземні вогнища для опалення житла використовували носії однієї з перших праслов'янських культур – зарубинецької (II ст. до н. е. – I ст. н. е.): “сильно обпалена ділянка долівки, інколи обгороджена невисокою кам'яною або глиняною стінкою”¹⁵⁸; овальне заглиблення в долівці, площею 1 м²; вимостка з глини і каміння, піднята над долівкою на 0,2 м тощо¹⁵⁹.

Стосовно конструктивних особливостей опалювальних пристроїв типу відкритого вогнища, піднятого над долівкою на платформі заввишки 0,5–0,8 м (“горна”, “подка”, “каланчі”, “припіка”), яке поліщуки використовували для опалення стаціонарного та тимчасового житла, а також теплої комори, то легко помітити, що у більшості випадків їх конструкція є абсолютно ідентичною з конструкцією опіччя традиційної варистої печі. Зокрема, як копищанське “горно” (чи “каланча” із села Кухарів), стінки якого вимурувані з каміння на глиняному розчині (порожнина заповнена піском, а зверху влаштована глиняна черинь)¹⁶⁰, чи описане М. Брицун-Ходаком “горно” (дерев'яний настил на чотирьох стовпах, заліплений зверху глиною) у селах Можари та Верпа¹⁶¹, чи зруб-

¹⁵³ *Сілецький Р.* Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся... С. 141.

¹⁵⁴ *Архів МНАП у Львові, Зв-17.* С. 15.

¹⁵⁵ *Радович Р.* Поліська стебка... С. 221.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ *Радович Р.* Тимчасове житло українців / Роман Радович // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2005. Вип. 39–40. С. 514, 518.

¹⁵⁸ *Терпиловський Р.* Архітектура поселень Середнього Подніпров'я II ст. до н. е. – V ст. н. е. / М. Відейко, Р. Терпиловський, В. Петрашенко // Давні поселення України. Київ, 2005. С. 84; *Максимов Е.* Зарубинецкая культура на территории УССР / Е. Максимов. Киев, 1982. С. 38, 84.

¹⁵⁹ *Максимов Е.* Зарубинецкая культура на территории УССР... С. 92.

¹⁶⁰ *Сілецький Р.* До питання про відкрите вогнище... С. 497.

¹⁶¹ *Брицун-Ходак М.* Літописна земля древлян... С. 335–336.

чотиристінок, заповнений піском і вкритий зверху шаром утрамбованої глини, як у сезонних “курніцах” з околиць села Левкович¹⁶² та ін., мають аналогії в конструкціях опічків поліських печей кін. XIX – поч. XX ст.¹⁶³ Це ж, як було сказано вище, торкається й аналогічних опалювальних пристроїв Карпатського регіону. О. Харузін, описуючи Північно-Західний край, зазначав, що нижня частина тутешньої печі (включаючи черінь) – “рисадник” (“расадник”), за конструкцією нічим не відрізняється від платформи, на якій розкладали відкрите вогнище у теплих коморах колишніх Вітебської та Віленської губерній¹⁶⁴. На перший погляд складається враження, що традиційна вариста поліська (як і взагалі українська) піч на високому опічці могла сформуватись унаслідок зрощення піднятого на платформі відкритого вогнища (типу копищанського “горна”) із наземною (чи піднятою на невисокому (10–20 см) подку) піччю (шляхом встановлення її на цю платформу). Тим більше, коли врахувати факт використання припічка у традиційній українській печі для готування деяких страв на відкритому вогнищі. Однак дані археології не дають ніяких підстав на підтвердження такої гіпотези. Зокрема, як відомо, у східнослов’янських житлах печі встановлені на високих (40–60 см) опічках почали формуватись у XII–XIII ст.¹⁶⁵, проте в археологічних матеріалах, що характеризують систему опалення місцевого населення, починаючи з II ст. до н. е. й аж до XIII ст. н. е. поширення відкритих вогнищ, піднятих на подках відповідної висоти не простежується¹⁶⁶.

На основі сказаного, з великою вірогідністю можна припустити, що швидше за все, процеси підняття робочої поверхні відкритого вогнища та печі над долівкою проходили паралельно, незалежно між собою, унаслідок чого пристрої типу копищанського горна слід розглядати як тупикову лінію розвитку відкритого вогнища.

Отже, підіб’ємо загальні підсумки.

1. Хоча основним опалювальним пристроєм у стаціонарних житлах поліщуків XIX–XX ст. була традиційна вариста піч, тут (як і в інших районах України), поряд з нею, як альтернативний (почасти okazийний) опалювальний пристрій до кін. XIX, а то й до сер. XX ст. спорадично використовували відкрите вогнище. Його розкладали посередині приміщення на долівці чи на спеціальній платформі або розводили на припічку (навпроти устя печі чи у спеціальному коминку). Це вогнище використовували при необхідності нашвидкуруч приготувати чи розігріти страву (не розпалюючи в печі), чи при потребі швидко обігріти приміщення (в

¹⁶² Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся... С. 140.

¹⁶³ Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків (типи опалювальних пристроїв, їх конструктивні особливості, звичаї та повір’я)... С. 128–131.

¹⁶⁴ Харузін А. Славянское жилище въ Сѣверо-Западном краѣ... С. 183–185.

¹⁶⁵ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище... С. 154, 155.

¹⁶⁶ Максимов Е. Зарубинецкая культура на территории УССР... С. 3–176; Баран В. Черняхівська культура / В. Баран. Киев, 1981. С. 3–177; Раппопорт П. А. Древнерусское жилище... С. 144–156.

холодну пору року). Лише із впровадженням у систему опалення поліщуків пристроїв нового типу (кухонної плити, грубки, опалюваної лежанки), які перейняли на себе ці функції, відкрите вогнище поступово було повністю витіснене.

2. У стаціонарному житлі поліщуків (як і в деяких інших регіонах України) ще до 30-х рр. ХХ ст. спорадично побутувало відкрите вогнище як єдиний і основний опалювальний пристрій. Воно могло бути розташоване на долівці чи підняте на платформі (“горні”, “каланчі”, “подку”, “припіку”), знаходитись приблизно посередині житлового приміщення чи у кутку між пороговою і тильною стінами. Над вогнищем могли влаштовувати димозбірник (“комин”) для відведення диму чи обходились без нього. Використання такого реліктового опалювального пристрою (як єдиного і основного) було притаманне для найбільш бідніших верств селянства (які жили у “маленьких хатках”) переважно у глухих місцевостях Полісся чи Карпатського краю.

3. Археологічні та джерельні матеріали дають усі підстави стверджувати, що хоча у слов’янських житлах Східної Європи вже з VI–VII ст. повністю домінували печі, відкрите вогнище цілковито не відмерло. Воно у різних формах використовувалось (можливо спорадично) на теренах України паралельно з піччю як у VIII–XIII ст. (окреме вогнище на долівці, напівзакрите вогнище, жаровня тощо) так у XVI–XVII ст. (вогнище перед устям печі, пристрій типу “кабиці” та ін.) і проіснувало тут у формі реліктових явищ аж до кін. XIX, а місцями – до сер. ХХ ст. (у чистому вигляді чи у формі напівзакритого вогнища – “кабиці”).

OPEN FIRES IN HEATING SYSTEM OF POLISSYA DWELLING

Roman RADOVYCH

Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of historical Ethnology
15 Prospekt Svobody, Lviv 79000, Ukraine

Problem of using an open fire as single or alternative (in case there was furnace) heating device in Ukrainian housing was considered in material of Polissya. Attention was drawn to the location in a residential area, design features and basic functions. Genetic connection of open fire with Polissya lighting devices was retraced. Attempt to trace the use of open fire in a stationary housing on the territory of whole Ukraine during VII – beginning of XX century was made.

Key words: ethnology, Polissya, dwelling, furnace, open fire, “posvit”.

ОТКРЫТЫЙ ОЧАГ В СИСТЕМЕ ОТОПЛЕНИЯ СТАЦИОНАРНОГО ЖИЛИЩА ПОЛЕЩУКОВ

Роман РАДОВЫЧ

Институт народоведения НАН Украины,
отдел исторической этнологии
проспект Свободы 15, Львов 79000, Украина

На основании материала из Полесья рассматривается проблема использования открытого очага как единственного или альтернативного (при наличии печи) отопительного приспособления в жилище украинцев. Сконцентрировано внимание на его конструктивных особенностях, расположении в жилой камере, основных функциях. Прослежено генетическую связь открытого очага с осветительными приспособлениями полещуков. Сделано попытку проследить использование открытого очага в стационарном жилище на территории Украины на протяжении VII – нач. XX вв.

Ключевые слова: этнология, Полесье, жилище, печь, открытый очаг, “посвет”.

Стаття надійшла до редколегії 3.09.2012

Прийнята до друку 9.11.2012